

Patočkova Evropa a Češi

V tomto roce uplynulo 100 let od narození Jana Patočky a 30 let od jeho náhlé smrti po výsledku na policii v souvislosti s návštěvou nizozemského ministra zahraničí Maxe van der Stoela v Praze roku 1977. Van der Stoel se sešel s Janem Patočkou proto, aby získal autentické informace o smyslu Charty 1977. Již to, že „starý profesor“, který byl – podle Patočkova vlastního vyjádření [Patočka 2006] – úřady považován za nejbezvýznamnějšího mluvčího a který byl k chartistům připojen takřikajíc jako stafáž, vykročil ze své akademie, aby se přímo utkal s mocí režimu, by bylo více než dostatečným důvodem připomenout si toto výročí.

Ale proč se jím zabývat podrobněji právě v *Sociologickém časopise*, když to byl bytostný filozof, který se k sociologii nehlásil a explicitě nevyjadřoval? Myslí, že jsou dva hlavní důvody, které hovoří pro to, abychom se přesto zamysleli nad některými Patočkovými pracemi.¹

K nejfrekventovanějším tématům českého myšlení od 19. století patří, jak to nazval Miloš Havelka [1995, 2006], „spor o smysl českých dějin“. Tohoto sporu se účastnili především historici a filozofové, a ojediněle i sociologové. Je to nepochybně téma na rozhraní filozofie dějin, sociologické teorie sociální změny a historické sociologie. Patočka k němu přistupoval z pozice historicky hluboce vzdělaného filozofa. Součástí jeho přístupu k tomuto tématu je i kritika hlavního proudu úvah o české otázce, to jest proudu formovaného Palackým a Masarykem. Obzvláště cenné na jeho přístupu k české otázce je jeho úsilí o zařazení českých dějin do kontextu evropských dějin a zejména do dějin evropského myšlení. Opakovaně v různých podobách zdůrazňoval, že „Evropa je logos a ratio“ [Patočka 1992a: 7], a snažil se proto definovat identitu Evropy především pomocí její filozofie.

Otázka, co jsou Češi, co je to česká identita, jak Češi šli dějinami, co přinášeli světu a jaké vnitřní a vnější síly a také osobnosti formovaly osudy tohoto společenství, tvoří první veliký shluk témat, kterými se celý život zabýval. Druhým je pak Evropa v duchovním slova smyslu. Jako člověk, který byl myšlenkově formován univerzitami v Praze, Berlíně, Freiburgu a Paříži, psal své texty stejně dobře česky jako německy a francouzsky a ovládal profesionálně jak starou řečtinu, tak

¹ Není pochyb o tom, že Patočkova verze fenomenologické filozofie může být inspirací pro určitý druh sociologických analýz, a v literatuře lze najít řadu příkladů, jako jsou např. práce Arpáda Szakolczaie [2000] z univerzity v Corku v Irsku nebo Evy Varsamopoulou [2007] z univerzity v Nikósii na Kypru. Neméně relevantní by byla i pro sociologii úvaha o dnešním stavu působení Schützovy fenomenologické sociologie na hlavní proudy sociologické produkce. I zde by analýza Patočkových filozofických děl přinesla nepochybně podnětné impulzy. K tomu se však necítím povolán, není to oblast, které bych dostatečně rozuměl a mohl ji kvalifikovaně komentovat.

i latinu, mohl přemýšlet a psát o Evropě způsobem, jakým to po Masarykovi a snad F. X. Šaldovi nedokázal nikdo z českých myslitelů. Jeho úvahy o osudu Čechů a Evropy, které jsou jeho dvěma hlavními tématy z okruhu filozofie dějin, mají nespornou sociologickou dimenzi. Lze je označit jako filozoficky laděnou historickou sociologií Čechů a Evropy. Jsou proto prvním důvodem, proč se zamýšlet nad dílem Jana Patočky také v *Sociologickém časopise*.

Druhým důvodem, který jsem si uvědomil, když jsem znovu pročetl jeho studie, je skutečnost, že je poučné, jak tento evropsky vzdělaný myslitel reagoval *in concreto* na proměny světa, ve kterém žil, na konkrétní události a na proměny Evropy a Čechů ve 20. století. Tyto reakce byly stále častější po roce 1968 a mnohdy implicitně vyjadřovaly jeho způsob sociologického myšlení.

Patočkova Evropa

Poznámka osobní na začátek: nikdy nezapomenu na pět hodin trvající diskusi v restauraci na nádraží v Mohuči, kde jsme se setkali v roce 1965, když on učil na univerzitě v Mohuči a já na technice v Hannoveru. Znovu a znovu se mne tam ptal, co si myslím jako sociolog o vývoji Evropy, měl o ni velkou starost. Vyjadřoval na jedné straně názor, že sovětský model nemůže v Evropě fungovat, na druhé straně odmítal pokleslý liberalismus, ale neviděl řešení. Bylo zřejmé, že ho společenský a myšlenkový vývoj tehdejší Evropy trápil a že o ní hodně četl. Je pravděpodobné, že to byla doba, kdy se seznámil také s dílem Geoffreya Barraclougha, historika, který v roce 1964 vydal knihu *An Introduction to Contemporary History* [Barraclough 1964]. Tento málo známý a nepříliš citovaný britský historik soudil, že svět po druhé světové válce, v letech šedesátých vstoupil do nového období. Jde o zánik evropského světa a vzestup světa neevropského.

Patočka parafrázuje Barraclougha takto: „V tomto světě přestala hrát Evropa jako politická a duchovní moc rozhodující roli a kromě obou velmocí se v ní stále více uplatňují také jiné, mimoevropské demografické a politické kolosy.“ [Patočka 1992a: 15]. Patočka používá i pojmy „zánik západního světa“ nebo „duchovní rozklad evropského věku“ a mluví o poevropské době. Pesimistický pohled na Evropu dosáhl u něj vysokého stupně zejména v 70. letech, kdy připravoval *Kacířské eseje o filosofii dějin*. V závěrečné kapitole knihy nazvané příznačně „Války 20. století a 20. století jako válka“ ho vyjádřil takto: „Evropa – rozumějme západní Evropa ... – domohla se v počátcích éry Energie náznaku planetární nadvlády, Evropa byla vším; tato Evropa ustoupila po první válce ve prospěch *svého* pokračovatele ..., totiž ve prospěch Spojených států, ale nyní odešla veskrze ze světové pozice, ztratila svá impéria, ztratila prestiž, ztratila sebevědomí a soběporozumění...” [Patočka 1975: 222–223]. Ale nejen to, Patočka se domníval, že „...tento světadíl se odhodlal k demobilizaci, protože mu nic jiného nezbyvá. Zároveň se tím prohlubuje propast mezi *beati possidentes* a mezi těmi, kdo na planetě bohaté energií umírají hlady – tedy se prohlubuje *válečný stav*.“

Abychom porozuměli Patočkovu pesimistickému odhadu situace Evropy, je zapotřebí prozkoumat jednotlivé důvody, o které opírá své stanovisko. Z komentáře k Barracloughovi je zřejmé, že jde především o úpadek evropských jazyků (s výjimkou angličtiny a ruštiny), o zkázu klasického vzdělání a klasických jazyků, které podle něho tvořily duchovní tmel veškerého evropanství, o ústup evropských vědeckých oblastí, jako je historie a filozofie, a konečně také o pokles významu malých států a národů.

Texty o Evropě obsahují vedle tohoto lamentování nad jejími osudy také některé obecné vhledy do světových dějin. Patočka varuje především před analogizováním ve filozofii dějin a poté se zamýšlí nad vztahem liberálně-kapitalistického a marxisticko-socialistického sociálního pořádku, nad přeměnou povahy práce, rostoucí rolí inteligence a jejich politických důsledcích a nad technikou a zejména nad něčím, co dnes označujeme pojmem globalizace. Je zapotřebí připomenout, že tyto jeho myšlenky se rodily zhruba před půl stoletím!

Patočka je kritický jak k liberálnímu kapitalismu, tak i marxistickému socialismu, ale upozorňuje na to, že každý z nich má také své přednosti: „Zatímco kapitalismus, regenerovaný moderními metodami, prokázal nesmírnou výkonnost v hospodářském růstu, demonstroval zároveň zcela jasně své selhání v oblasti vnitřní sociální integrace a při řešení vnějších problémů světové politiky. Druhý systém by snad za jistých podmínek byl pro politická řešení vhodnější, je však hospodářsky těžkopádný, méně účinný a podkopává iniciativu jednotlivce.“ [Patočka 1992a: 19] Když jsem četl tento text, napadlo mne, jak blízko byl Patočka v tomto hodnocení autorovi zcela jiného ražení, totiž Bertrandu Russellovi, který ve svých přednáškách pro BBC v roce 1948 charakterizoval hlavní problém doby takto: „Jak můžeme sloučit onen stupeň individuální iniciativy, nutný pro pokrok, s takovým stupněm sociální soudržnosti, který je nezbytný pro přežití?“ [Russell 1995: 11]

Patočka také v komentáři k diskusi mezi Raymondem Aronem a Herbertem Marcusem z roku 1969 vytýkal liberalismu, že se i nyní pokouší metodicky pokračovat ve staré strategii z doby imperiální Evropy, ale daří se mu to stále méně. Problematické se mu však jeví i neomarxistické stanovisko zastávané Marcusem. Oběma překází podle něho úsilí vysvětlovat světovou situaci v druhé polovině 20. století evropskými konfliktními schémata.

Skvělým sociologickým postřehem byl Patočkův vhled do měnící se povahy práce v důsledku hospodářsko-technické revoluce 20. století. Jádrem produkce se stává stále více kombinace a prognostická regulace výrobních prvků. Ernest Gellner [2000] by k tomu dodal ještě „sémantizaci práce“, práce je stále více manipulací s významy. To vede k hluboké změně struktury pracujících lidí, konkrétně ke kvantitativnímu růstu technické inteligence, a k potřebě služeb, které může poskytnout jen inteligence. Zde je zapotřebí jen dodat, že nepostřehl, tak jako mnozí v té době, že tento růst potřeby služeb povede také k růstu zaměstnanosti žen, a to vyvolá změnu evropské rodiny, ale také systémů sociálního zabezpečení a populačního vývoje Evropy. V každém případě však Patočka spojoval se změn-

nou struktury pracujících, s růstem počtu lidí, kteří budou vzdělanější, i politické naděje. Nebyl v tom ostatně sám, maďarské sociology Ivána Szélényiho a György Konráda [Szélényi, Konrád 1979] jejich studie o inteligenci s podobnými závěry přivedla k tvrdé konfrontaci s maďarskou tajnou policií, která skončila emigrací Szélényiho. Při vši úctě k Patočkově postřehu o proměně práce je zapotřebí konstatovat, že zůstává ve svém pojetí role inteligence – neboť o tom je vlastně řeč – tradičně středo- a východoevropský. Inteligence je tou vrstvou, která povede lid a které patří, vzhledem k technologickému vývoji práce, budoucnost.

Patočka vytýkal Barracloughovi, že vidí světovou situaci stále ještě evropskými brýlemi, to jest, že jsou jedny dějiny jednoho lidstva, které probíhají lineárně a v jednom proudu. Patočka ví velmi dobře o existenci a vývoji neevropských civilizací a europeizaci v pojetí britského historika odmítá. Zároveň však naznačuje formování takového jednotného lidstva v budoucnosti: „Evropan věří v jedno lidstvo, protože Evropa je pro něj lidstvem, a snadno zapomíná, že doposud žádné jednotné lidstvo není, že jsou jen lidstva, která na jednotné zformování teprve čekají... Jediné lidstvo není žádné faktum, ale problém, který se právě dnes stává akutním, a zdá se být důležité vidět tuto skutečnost v celé její obtížnosti a nezahalovat ji setrvačně evropskými tendencemi.“ [Patočka 1992a 26] Autor zde zcela jasně otevírá otázku globalizace a zároveň naznačuje něco, co mnohem později v úvahách o vývoji světa bylo označeno jako „mnohočetná modernizace“ [Eisenstadt 2000], to jest jako propojený, ale zároveň rozdílný vývoj jednotlivých částí světa.

Patočka reprezentuje pesimistický pohled na dějiny Evropy v druhé polovině 20. století. Je to podle něho vlastně pokračování dlouhodobého procesu, který začal rozkladem nejhlubších duchovních základů Evropy, za které označil starost o duši v Sókratově a Platónově pojetí. Starost o duši má tři části. První je tvořena tím, co označil pojmem „ontologický rozvrh“ a co lze chápat jako život v pravdě, druhá tím, co označil pojmem „péče v obci“ čili spravedlností, a třetí chápal jako „péči o duši jako její vnitřní život“, čili jako autentický vztah duše k sobě. Měřeno těmito měřítky musel Patočka považovat prakticky celý hlavní proud evropského novověkého myšlenkového vývoje, formování evropské vědy, vývoj technologií a také hospodářství a politických institucí za opuštění duchovních základů Evropy. A to, co se pak stalo ve 20. století, považoval za vyvrcholení úpadku, který musí nutně vést k odsunu Evropy do sekundární poevropské pozice. Není v takovém posuzování sám. Je nutno ovšem dodat, že proti tomuto náročnému spirituálnímu pojetí základů Evropy stojí i ve filozofii a historiografii mnoho jiných autorů, kteří hodnotí dějiny novověké Evropy pozitivně a považují vznik moderní Evropy za svého druhu zázrak. Z hlediska historické sociologie je Patočkův výklad Evropy v druhé polovině 20. století jednostranný a pomíjí řadu skutečností, které by i z jeho pohledu mohly být označeny za klad. Myslím, že problém spočívá v jistém druhu nebezpečného idealismu, tj. názoru, že kultura jako soubor vědění – ve fenomenologickém slovníku „náhledu“ – a myšlenek sdílených nějakým společenstvím je hlavní nebo jedinou silou zajišťující sociální

řád a kontrolu. Tento idealismus ignoruje význam fyzické, politické a hospodářské moci ve společnosti, rozdělení společností do tříd, vrstev, etnických a jiných skupin, do regionů, měst, venkova a řadu jiných skutečností. I když je soudobá sociologie roztržštěna do mnoha myšlenkových škol, většina z nich se shoduje na odmítnutí takovýchto monokauzálních výkladů chodu dějin.

Problematicčnost tohoto přístupu, který přivedl Patočku k tak temnému obrazu západní Evropy, je patrná z realistického pohledu na západ kontinentu v době, kdy o Evropě nejvíce přemýšlel a psal, tj. v druhé polovině šedesátých let a v sedmdesátých letech minulého století. Mohu zde jen ve stručnosti připomenout, co se skrývá za tím, co někteří autoři nazvali např. *Evropou na cestě k světové velmoci* [Laqueur 1992] nebo *Evropským snem* [Rifkin 2004], a také obsah nejvýznamnější knihy o soudobých dějinách kontinentu od Tony Judta *Poválečná doba. Dějiny Evropy od roku 1945* [Judt 2007].

Zhruba v roce 1953 západní Evropa překonala, za vydatné pomoci USA, důsledky války, nápor komunistických stran a svůj vlastní strach, že nezvládne obnovu. V té době proběhla rovněž větší část dekolonizace, která nebyla snadným procesem. V případě Francie znamenala později ohrožení existence fungujícího státu. Byla to zároveň doba pravděpodobně největšího hospodářského růstu v celých dějinách Evropy, která byla důsledkem tzv. velkého kompromisu liberálních myšlenek se sociálně orientovanou hospodářskou a sociální politikou usilující o plnou zaměstnanost a rozšíření lidských práv i do oblasti sociální. Výsledkem byl nepochybný růst blahobytu širokých vrstev, klesání ostrých sociálních nerovností a také rostoucí porodnost. Evropané přestali mít strach mít děti a také strach z chudoby. Západní Evropa se z kontinentu vystěhovaleckého postupně stávala regionem imigračním. Stala se přitažlivou pro lidi z jiných světadílů. Ale zejména začala být prostorem míru a rostoucí hospodářské, politické a kulturní spolupráce uvnitř nově se formujícího útvaru Evropského hospodářského společenství. To vše bylo spojeno s rozvojem vzdělanosti, zejména s růstem univerzit i výzkumných institucí, a začaly vznikat první fenomény evropské občanské společnosti. A byla to také Evropa ideově a kulturně tvořivá, která si začala být sebejistě vědomá svých specifik a předností. Není pochyb o tom, že to vše se dělo ve stínu studené války a i v pocitu vojenského atomového ohrožení. Myslím, že toto období nelze také chápat jen jako dobu „konzumní společnosti“ nebo „osamělých davů“. Nebyla jen tím, a vyjadřovala to humanistickou orientací a protesty mnoha spisovatelů, filozofů a sociologů proti anomii a odcizení. Navíc to byla také doba velkých osobností v politice.

Osudy zemí střední Evropy, které byly v nedávné minulosti součástí Evropy, byly ovšem jiné a myslím, že na to je zapotřebí při interpretaci Patočkových myšlenek pamatovat. Jeho názorům nelze rozumět, nepřipomeneme-li si, že Československo, pravděpodobně jako jediná demokratická země v evropských dějinách, bylo během půl století třikrát buď okupováno, nebo ovládnuto cizí mocí: 1938, 1948, 1968. A to vždy při pasivním přihlížení jeho ideových spojenců, anebo dokonce při aktivní asistenci. Zkušenost Patočkovy generace – v době Mnichova

mu bylo 31 let – byla bezútěšná. A v jeho případě člověka s hlubokým evropským vzděláním tato zkušenost nemohla zůstat bez důsledku pro jeho interpretaci stavu a budoucnosti Evropy.

Nelze však popřít, že z jistého hlediska Jan Patočka adekvátně vnímal, co se děje. Odcházela Evropa, které si vážil a kterou miloval, Evropa lidí, kteří četli a psali ještě starou řečtinou a latinou, kteří znali dějiny své země a celého kontinentu, kteří měli základní rozhled od humánních věd až k vědám přírodním, odcházela Evropa starých univerzit a akademií. A přidejme k tomu ještě jeho osobní osudy jako českého intelektuála, který nemohl veřejně dělat to, k čemu byl svým nadáním a úsilím povolán, a který byl několikrát brutální a tupou mocí vyloučen ze své bytostné role. Přesto je však zapotřebí říci, že spolu s odchodem jeho Evropy se současně vynořovala kolem něj nová Evropa, která měla také z etického a kulturního hlediska kvality, jež jsou hodné i filozofického pochopení a přitakání. Tu neviděl a neocenoval. Při všem obdivu a úctě k tomuto svému učiteli nemohu se vyhnout konstatování, že jeho náhled Evropy neodpovídal tomu, co se s ní ve skutečnosti dělo, když o ní přemýšlel a psal.

Patočkovi Češi

Roku 2006 péčí Karla Palka a Ivana Chvatíka vyšly v nakladatelství OIKOYMENH dva velké svazky prostě nazvané *Češi* [Patočka 2006]. Jsou dvanáctým a třináctým svazkem *Sebraných spisů Jana Patočky*. Zahrnují všechny důležité Patočkovy knihy, stati, přednášky, recenze a další texty týkající se Charty 77, ale i různé poznámky vztahující se k osudům Čechů, celkem 1417 stránek. Pokrývají dobu od 30. let do konce 70. let minulého století. Česká otázka a její interpretace v díle Bernarda Bolzana, Františka Palackého, Tomáše G. Masaryka a Emanuela Rádlu, a obecně vývoj českého myšlení, společnosti a politiky, jsou patrně těmi okruhy Patočkova díla, které si podle mého soudu vedle jeho přemýšlení o Evropě zasluhují největší pozornost sociologů. Naše soudobé přemýšlení o české identitě, o našem postavení v Evropské unii, o roli malých národů a států v Evropě může najít cenné podněty v těchto textech, z nichž některé nebyly dříve publikovány. Rozsah tohoto zamyšlení umožňuje komentovat pouze některé z těchto textů, je to proto nutně zamyšlení selektivní.

Co je silné na Patočkových *Češích*? Na prvním místě je to hluboká znalost českých dějin, zejména však dějin českého myšlení, filozofie, literatury, hudby, a to vždy v evropském kontextu. Ten je patrný zejména v dosud nepublikovaných lovaňských přednáškách z roku 1965 „Příspěvek českých zemí k ideálu moderní vědy“ a v malém eseji „Čechy v duchovním dění Evropy“. Podle editorů jsou lovaňské přednášky jádrem Patočkových úvah o vztahu Čech a Evropy. Druhý akcent jeho přemýšlení by se dal nazvat pokusem o odhalení silných a slabých stránek českých dějin a vlastně českého společenství vůbec. Sumárně to Patočka vyjádřil ve spise napsaném v němčině pro jeho přítelkyni: *Co jsou Češi?*

Je zřejmé, že jedním z motivů Patočkova bádání o dějinách českého myšlení je dokázat, že české myšlení, anebo přesněji myšlení v českých zemích, bylo integrální součástí duchovního vývoje celé Evropy. Patočkovo úsilí dokázat, že práce Keplerovy, Komenského a Bolzana jsou součástí obecného vývoje filozofie a vědy v Evropě, má v sobě cosi rozporného. Na jedné straně Patočka v duchu Husserlovy teorie o vzniku evropské vědy [Husserl 1972] charakterizované jako „totální objektivace světa“, anebo také jako „pokračující totální racionalizace reálného“, ukázal na třech příkladech, jak se Čechy účastnily na formování moderní racionalistické a osvícenecké Evropy. Kepler v Praze přeměnil astronomii ve fyziku jako univerzální přírodovědu, Komenský formuluje učení o světové harmonii *mathesis universalis*, které zprostředkovává Leibnizovi, a konečně Bernard Bolzano vytváří čistou objektivní logiku. Nakonec Patočka uzavírá: české myšlenkové směřování je jednoznačné: racionalistické a osvícenské. Na druhé straně v řadě jiných prací, např. *Platón a Evropa* a také v *Kacířských esejích o filosofii dějin*, považoval tuto totální objektivizaci světa za opuštění platónského základu evropské filozofie. Snad lze říci, že mu šlo v lovaňských přednáškách spíše o to, podat důkaz spojení českého myšlení s hlavním proudem evropského vývoje, než o vyjádření souhlasu s tímto proudem. Bylo by proto možné chápat tyto přednášky také jako sofistickou sociologii dějin české vědy.

Stálé poměřování českého duchovního, ale i politického vývoje s Evropou přivedlo Patočku v knize *Kdo jsou Češi?* k jedné z jeho nedůležitějších myšlenek o filozofii českých dějin. Začal rozlišovat velké a malé dějiny Čech. Velké dějiny definuje jako aktivní účast na vážných otázkách celé Evropy, na organizaci politicky stabilizované střední Evropy, na důrazu na teritoriální stát a více-jazykový patriotismus. Malé dějiny mu splývají s jazykovým nacionalismem, se soustředěním na vlastní kulturu, na rovnost a na kult maloburžoazní opatrnosti. Je zřejmé, že tyto malé dějiny, které nakonec zvítězily, jsou něčím, s čím hluboce nesouhlasil. Spojoval trpce náš příklon k malým dějinám s posunem k marginalitě. Ocitli jsme se na semiperiferii Evropy, ne geograficky, ale svými postoji, politikou a někdy i myšlením.

Z hlediska tohoto našeho zamyšlení je důležité, že zejména vznik malých českých dějin Patočka vysvětloval v podstatě historicko-sociologicky. Velké české dějiny jsou dějinami středověkých Čech, které hrály důležitou roli při formování Evropy. „Prameny této velikosti jsou stejné jako u ostatní západní Evropy, protože tehdejší problémy Čech jsou z velké části s problémy Evropy identické, a byly tedy v Čechách ... řešeny přinejmenším zčásti problémy světové. Ctižádost se zde kryje s životní nutností: již poslední přemyslovští králové vědí, že se musí buď stát císaři, nebo zahynout, a hynou jako velcí panovníci. V každém případě se stala země a její dynastie na půldruhého století hlavní základnou pro organizaci střední a východní Evropy v západním smyslu.“ [Patočka 1992b: 10]. Patočka pak dokumentuje, jak český stát, který byl ve středověku 150 let centrem europeizace východní Evropy a později jedním z center evropského protestantismu, postupně tuto pozici ztrácel, aby ji úplně ztratil v 17. století. Od té doby jsou české dějiny

malé a provinční. V souladu s liberálně-národní historiografickou tradicí považoval Patočka dobu baroka za dobu úpadku.

Malost českých dějin vysvětluje jednak odchodem české protestantské šlechty, protestantského patriciátu a protestantských vzdělců ze země po bitvě na Bílé hoře a zejména formou vzniku nové národní české společnosti. Lokální záležitost, řeč, se stává hlavním problémem dozrívající doby osvícenství a společnost v Čechách se rozštěpí podle jazykového kritéria. „Moderní češství je společnost vzešlá z tohoto rozštěpení, v podstatě vybudovaná ‚zdola‘, protože horní vrstvy většinou u jazyka nesetraly. ‚Malé‘ české dějiny jsou zápasem této ‚zdola‘ vybudované společnosti.“ [Patočka 1992b: 12] A v takové společnosti, kde je sociální jednota vytvořena z vesnického obyvatelstva a malých měšťanů žijících navíc v malých městech, nevyrůstají silní vedoucí muži, „kteří by činili rozhodnutí, podstupovali riziko, pouštěli se do boje...“ [Patočka 1992b: 12]. Nedostatek a slabost vůdčích osobností je největším problémem. Tento nedostatek silných vedoucích osob, v podstatě „horní třídy“, kterou mají sousedé v Německu, Rakousku, Maďarsku a Polsku, činí českou společnost slabou ve velkých krizích. Tím s trpkostí vysvětluje to, co považuje za selhání v roce 1938, 1948 i 1968. Ale pozorovatelé zvenčí nejsou v tomto ohledu tak tvrdí. Aviezer Tucker [1996] soudí, že přizpůsobení Čechů německé okupaci se lišilo od chování obyvatel většiny malých zemí, např. Dánska nebo Nizozemí, které nacisté také obsadili, jen co do stupně, nikoliv co do druhu. Tucker zpochybňuje také Patočkovu tezi o chování „velkých“ a „malých“ zemí. Říká, že je problematická jak z historického, tak morálního hlediska. „Panské“ národy Německa, Rakouska, Polska a Maďarska se účastnily v době mezi válkami z velké části fašistické destrukce svých zemí a na rozdíl od „malého“ Československa opustily demokracii. Z hlediska historické sociologie je také nesprávné zařazovat do jedné společné kategorie všechny země, které byly „budovány zespoda“, tj. Československo, baltické státy, Belgie, Norsko, Izrael, balkánské státy anebo USA. Jejich vznik nepředurčoval jednoznačně jejich politické osudy. Skutečnost je mnohem složitější.

Je zřejmé, že vycházejí z konzervativního pojetí filozofie dějin se Patočka nemohl shodnout s Masarykovou filozofií českých dějin. Není přitom pochyb o tom, že je to z českých osobností ta, kterou se nejvíce zabýval. Vysoce Masaryka v jistém smyslu oceňoval, ale byl k němu v mnoha ohledech velmi kritický. Zjednodušeně řečeno, odmítal Masarykův demokratismus.

K silným a méně často uváděným stránkám Patočkova myšlení patří tudíž kritika české filozofie dějin, jak ji formuloval v návaznosti na Palackého Masaryk. Patočka považuje Masarykovu konstrukci smyslu českých dějin vyjádřenou ve *Světové revoluci* za myšlenkový omyl, a dějiny to podle něho prokázaly. Tím, kdo lépe odhadl kontury 20. století, byl podle něho Nietzsche. To Patočkovi mnoho Čechů nechce odpustit. Silné, a myslím pravdivé, je také Patočkovy implicitní stanovisko, že moderní češství, jeho denní formy, ale také způsob myšlení, má kořeny spíše v katolicismu než v protestantismu. To si ostatně myslel již Ferdinand Peroutka ve svém *Jací jsme* [Peroutka 1924].

Dnes není již obtížné postřehnout některé slabé stránky Patočkova pohledu na Čechy. Na prvním místě je to obecně příliš velký důraz na historii. Je symptomatické, že tuto výtku velmi tvrdě formuloval historik Dušan Třeštík, ale zároveň i Brit pražského původu Ernest Gellner. Třeštík ve své recenzi Patočkových *Co jsou Češi?* z roku 1993 konstatuje, a myslím, že oprávněně, že „společnost definující se výhradně nebo převážně svou minulostí je nezdravá, nepřírozená, v zásadě sama sebou nejistá...“ [Třeštík 1999: 28]. Gellner lapidárně, a s kritickou konotací, konstatuje, že „(j)e pravděpodobně málo takových národů..., které by žily v tak důvěrném vztahu k vlastním dějinám jako Češi. Pro Čechy historismus je ve skutečnosti způsobem života.“ [Gellner 1997: 131–132]

Důraz na historii vede často k přeceňování kontinuity určitých archetypů. Sem patří např. ona „starost o duši“ jako osa – byť opouštěná – evropských dějin. To je konstrukce, kterou by žádný historik idejí, který pracuje s důkazy opřenými o dokumenty, nemohl přijmout. Podle Gellnera je také neudržitelné Patočkovu nevhodné míchání dvou proti sobě stojících teorií vzniku nacionalismu. První, primordiální, jež zdůrazňuje etnické prvky, počítá s existencí „národa“ hluboko v dějinách a hovoří o jeho probuzení – Patočka s ní někdy pracuje – a druhé, která tvrdí, že „národ“ je produktem modernizace, zejména industrializace společností a národovecké filozofie. Patočka v tomto ohledu kolísá, protože na jedné straně obviňuje lingvistické pojetí národa jako jednu ze součástí myšlení vedoucího k „malým“ českým dějinám, na druhé straně ho však také přijímá při výkladu vzniku českého národního hnutí.

S tím souvisí i podcenění sociálního a hospodářského vývoje jako rámce formujícího se moderního češství. Patočka sice často upozorňuje na specifickou sociální strukturu českého národa po Bílé hoře, na tehdejší ztrátu horních tříd národa, těch, kdo mají zkušenost s vládnutím, ale podceňuje roli měst, byť malých, a existenci poměrně početné vrstvy lidí, kteří byli ekonomicky vně feudálního vztahu pán-poddaný. Americký historik Gale Stokes [Stokes 1989], který se zabýval sociálním složením a jeho důsledky v Čechách, Maďarsku a Rumunsku v pre-industriálním období, dospěl k závěru, že právě poměrně velký počet obyvatel patřících k maloburžoazní obchodní vrstvě v českých zemích v 18. století nasměroval vývoj této části střední Evropy směrem k demokracii. To, co bylo pro Patočku příčinou malosti, interpretuje Stokes jako pozitivní faktor, vedoucí k modernizaci země a k její dlouhodobé orientaci na demokratické instituce, byť v počátku pouze v drobném měřítku samosprávy, družstev, sdružení apod.

Neméně důležité sociologicky bylo zachování vztahů českých zemí k trhům západní Evropy a poměrně raný vývoj proto-industrialismu v Čechách, který umožnil později rychlou industrializaci. A ta byla nepochybně důležitým faktorem dalšího vývoje země. Patočka svým důrazem na ideové zdroje historického pohybu celou tuto sféru hospodářsko-sociální ponechává stranou. To ovšem nemůže dělat historická sociologie, která musí vždy pečlivě vážit konkrétní, dobově podmíněnou historickou konstelaci základních sil formujících evropské dějiny, které Gellner metaforicky označil jako pluh (ekonomie), meč (moc) a kni-

hu (vědění). Patočka byl přesvědčen, že mu k pochopení dějin stačí vědění nebo – řečeno jeho slovy – jejich „nahlédnutí“.

Tento Patočkův důraz na ideje, na vhledy, na porozumění skrytým silám, které v dějinách pracují, důraz na zvláštní roli intelligence, a zejména silných a statečných vůdčích osobností, které mají dlouhou zkušenost s historií, a umí tudíž dobře vládnout, je motivem charakteristickým pro konzervativní mody myšlení. A tak vidím Patočkovu těžkou hledání jeho vlastní pozice jako pohyb určený odmítnutím liberalismu, ale také marxistického socialismu, a navíc i demokracie – tento pojem se v jeho textech prakticky nevyskytuje –, který končí konzervativním přesvědčením o klíčové roli tradic, historií a především filozofií poučené vrstvy lidí, jež by převzala zodpovědnost za obnovenou moderní polis. Našel tedy východisko ve vlastní verzi konzervativního řešení české otázky. Je to cítit z jeho lítosti nad historickým ztroskotáním silného monarchického, ne-etnického a hierarchického českého státu, z jeho trpké kritiky „malosti naší duše“ a z odmítání kombinace maloburžoazní opatrnosti a hamletovství v politice a osobním životě, která je podle něho Čechům vlastní.

Myslím, že jsou příliš tvrdá slova, která o něm napsal Aviezer Tucker, když pracoval v 90. letech na Palackého univerzitě: „Patočkův elitismus je výrazně anti-demokratický..., podporoval jakýsi druh aristokratické demokracie, snad inspirován Arendtové interpretací řecké polis.“ [Tucker 1996] Je však možné, že jako někdo pozorující Čechy zvenčí postřehl cosi, co my nevidíme tak jasně.

Pokus o bilanci

Leč lest historie byla opět silnější než všechno naše a také Patočkovu celoživotní úsilí porozumět tomu, co jsme a kam jdeme. Ona zvláštní kombinace některých prvků hospodářského liberalismu a sociálního ohledu, kterou dnes zažíváme a která je nepochybně ovlivněna maloburžoazní a „nepanskou“ mentalitou země, může k překvapení mnohých vytvořit snesitelný životní rámec, ve kterém po nějaké době mohou vzniknout i nezanedbatelná myšlenková, vědecká a umělecká díla. Myslím, že Patočkovu zklamání z Čechů bylo do značné míry výrazem jeho reflexe katastrofy našich dějin po druhé světové válce a zejména reakcí na ztroskotání Pražského jara. A v jeho textech je ovšem také stále cítit odezva Mnichova. Není divu, že ztratil v určité době víru v nosnost onoho základního evropského proudu představovaného liberální a sociální demokracií. Pro člověka jeho hloubky, vzdělanosti a citlivosti neexistovalo asi jiné východisko než takto konzervativně podbarvený historický pesimismus. O to více je však zapotřebí obdivovat jeho angažovanost v Chartě 77 a stanovisko, které v souvislosti s Chartou 77 vyjádřil: „... lidé dnes zase vědí, že existují věci, pro které stojí za to také trpět. Že věci, pro které se eventuálně trpí, jsou ty, pro které stojí za to žít.“ [Patočka 2006: 443]

Jiří Musil

Literatura

- Barracrough, G. 1964. *An Introduction to Contemporary History*. London: C. Watts.
- Eisenstadt, S. N. 2000. „Multiple Modernities.“ *Daedalus* 129 (1): 1–29.
- Gellner, E. 1997. „Reborn from Below: The Forgotten Beginnings of the Czech National Revival.“ Pp. 130–158 in E. Gellner. *Encounters with Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gellner, E. 2000. *Pluh, meč a kniha*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Havelka, M. 1995. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha: Torst.
- Havelka, M. 2006. *Spor o smysl českých dějin 1938–1989*. Praha: Torst.
- Husserl, E. 1972. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia.
- Judt, T. 2007. *Postwar. A History of Europe since 1945*. London: Pimlico.
- Laqueur, W. 1992. *Europa auf dem Weg zur Weltmacht 1945–1992*. München: Kindler.
- Patočka, J. 1975. *Kacířské eseje o filozofii dějin*. Praha: Samizdat (strojopis).
- Patočka, J. 1992a. *Evropa a doba poevropská*. Praha: Lidové noviny.
- Patočka, J. 1992b. *Co jsou Češi. Malý přehled a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama.
- Patočka, J. 2006. *Češi. Sv. I. a II*. Praha: OIKOYMENH.
- Peroutka, F. 1924. *Jací jsme*. Praha: Obelisk.
- Rifkin, J. 2004. *The European Dream*. New York: Penguin Group.
- Russell, B. 1995. *Authority and Individual*. London: Routledge.
- Stokes, G. 1989. „The Social Origins of East European Politics.“ Pp. 210–251 in Daniel Chirot (ed.). *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Szokolczai, A. 2000. *Reflexive Historical Sociology*. London: Routledge.
- Szelényi, I., G. Konrád. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Hartcourt, Brace and Jovanovich.
- Třeštlík, D. 1999. „Co byli Patočkovi Češi?“ Pp. 26–29 in D. Třeštlík. *Češi. Jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci*. Praha: Doplněk. (původně *Lidové noviny* 2. 2. 1993)
- Tucker, A. 1996. „Shipwrecked: Patočka's Philosophy of Czech History.“ *History and Theory* 35 (2): 196–216.
- Varsamopoulou, E. 2007. „Three Movements of Life: Jan Patočka's Philosophy of Personal Being.“ *The European Legacy* 12 (5): 577–588.

SOCIOLOGIA

SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

Časopis Sociologického ústavu
Slovenskej akadémie vied

Ročník 39, 2007, č. 4, s. 285–380

Štúdie

Staroňová Katarína – Malíková Ľudmila: *Pohľad politológie na fenomén korupcie*

Sičáková – Beblavá Emília – Beblavý Miroslav: *Prístupy k definovaniu korupcie*

Kostlán David: *Zápas o definici občanství: formy a techniky konstrukce obrazu cizince v historii francouzského republikánského modelu národního státu*

Recenzie

Šubrt, Jiří a kol.: *Soudobá sociologie I.* (Peter Ondrejko) (Peter Ondrejko)

Gajdoš Peter – Pašiak Ján: *Regionálny rozvoj Slovenska z pohľadu priestorovej sociológie* (Stanislav Buchta)

Necov Neco Petkov: *Dějiny Vojvodova* (Michal Svoboda)

Knorr Karin Cetina – Preda Alex: *Sociology of Financial Markets* (Roman Hofreiter)

Matulník Jozef a kol.: *Analýza sociálnych a zdravotných dôsledkov zmien demografického správania na Slovensku* (Peter Gajdoš)

Časopis SOCIOLOGIA (SK ISSN 0049 - 1225, elektronická verzia ISSN 1336-8613) vydáva dvojmesačne Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied. SOCIOLOGIA publikuje pôvodné vedecké texty, pokrývajúce čo najširšiu oblasť sociologického myslenia a výskumu. Je priestorom pre odbornú diskusiu o aktuálnych spoločenských problémoch slovenskej spoločnosti. Časopis je citovaný Sociological Abstracts a Current Contents/Social and Behavioural Sciences a indexovaný v publikáciách Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Kontakt: SOCIOLOGIA, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika;
tel.: +421-2-52 968 125, fax: +421-2-52 962 315, e-mail: socuedit@savba.sk.